

The Seals and Seal Impressions of Tepe Kheibar, Ravansar, Kermanshah

Sajjad Alibaigi¹, Nicole Brisch²

¹ Assistant Professor, Department of Archaeology, Razi University, Kermanshah, Iran. Corresponding author: sadjadalibaigi@gmail.com

² Associate Professor, Assyriology, Department for Cross-Cultural and Regional Studies, University of Copenhagen, Copenhagen, Denmark.

ARTICLE INFO

Article history:

Received 19 December 2022

Revised 14 January 2023

Accepted 23 January 2023

Published 16 March 2023

Keywords:

Ravansar

Tepe Kheibar

Seal

Proto Elamite

Iron Age

Kassite

Neo-Assyrian Period

ABSTRACT

Seals and seal impressions are important evidence for the economic, political, and social relationships of societies in the ancient world. By studying them, we can obtain specific information about the level and extent of the relationships between ancient inhabitants of a site or a region and its surrounding world. Previous discoveries in Central Zagros, especially in Kermanshah province indicate that seals have a long history. For example, the chronology of Tepe Giyan goes back at least to the Early Chalcolithic and Bronze Ages. Despite the importance of the findings of Chogha Maran, Dehsavar, and Tepe Tyalineh, the number of identified sites in the west of Central Zagros, which have a collection of seals and seal impressions is very small. Therefore, there still is not a clear view of the level of complexity of the ancient sites in the region, especially regarding the use of seals and seal impressions, nor are the technology and style of seal cutting in this region understood. In this article, the authors have tried to introduce the seals and seal impressions of Tepe Kheibar of Ravansar, showing the importance of this site among the other sites of the region, and provide some evidence of several thousand years of using property tools in this place. The current collection of Tepe Kheibar includes six stamp seals, four cylindrical seals, and one seal impression, which range from the Chalcolithic Age to the Parthian period. The most important of these is a Kassite seal with a cuneiform inscription in the Sumerian language, which may have belonged to a high-ranking person in the Tepe Kheibar in the Kassite period, i.e. second millennium BC.

Citation: Alibaigi, S., & Brisch, N. (2023). The Seals and Seal Impressions of Tepe Kheibar, Ravansar, Kermanshah. *Payām-e Bāstānshenās*, 14(27), 139-153. (In Persian)

<https://doi.org/10.30495/peb.2023.702144>

© 2023 The Author(s). Published by Payām-e Bāstānshenās

Introduction

The settlement sequence in Mahidasht goes back to at least the fifth millennium BC, whose peak in the 2nd and 1st millennium BC is reflected in the increase in the size of the sites. Despite the great importance of this region in the archaeology studies of West Iran, the small number of excavations has made us not know much about the economic and social complexities of the region. While, if some key sites in Mahidasht were explored, in addition to the settlement pattern, production methods, and levels, as well as the variety of native and non-native handicrafts of the region could be determined based on cultural materials. A look at the limited publications of the Mahidasht project and the available reports from surveys after the Islamic Revolution (1979) in this area show that some Mahidasht sites were larger than an isolated and small village. In addition, investigating their cultural materials determines that some small and large sites scattered in the plain were economically organized and participated in a network of interwoven regional and extra-regional interactions.

The collection of seals and seal impressions obtained from Giyan (Herzfeld, 1932/33; 1941; Contenau & Ghirshman, 1935; Rashad, 1990), Chogha Maran (Khayani & Niknami, 2018; Pittman, 2014; Khayani & Niknami, 2020; Renette, 2018; Renette *et al.*, 2021; Khayani & Niknami, 2023), Hakalan and Parchineh cemeteries (Haerinck & Overlaet, 1996), Tepe Tyalineh Kozaran (Khosravi *et al.*, 2023), small and few sets of She Gabi (Henrickson, 1988), Tepe Noorabad (Seyed Sajjadi & Samani, 1999), and Tepe Dehsavar in the Kermanshah Plain (Pollock *et al.*, 2020) show that the use of seals in Central Zagros has a long history. Although such findings have been relatively more studied and documented in the southwestern highlands of Iran and the Khuzestan plain, they have not been

so thoroughly researched in the Central Zagros region, especially concerning the assessment of the economic-social complexities of the region. This research aims first to study the seals and a seal impression from Tepe Kheibar and then answer the question of what periods these findings belong to and what seal carving styles were influenced by. It is hoped that with more future discoveries on this site, we will be able to discuss more precisely the economic, cultural, and social interactions of Tepe Khaiber with the neighboring areas.

Methodology

This is fundamental research that was done in a descriptive way and examines the findings with a comparative approach. The cultural materials studied in this article were obtained from the visit and survey of Tepe Kheibar in Ravansar County, Kermanshah Province (Alibaigi & Brisch, 2017). The most important find (seal no. 10) is registered in the list of movable national artifacts of Iran.

Discussion

The seals of Tepe Kheibar

Considering the dimensions and area of Tepe Kheibar and the several thousand years of settlement in this site, it is probably considered an important center in the west of the Mahidasht plain from the Chalcolithic Age to the Parthian period (Fig. 1). Among the findings of this site, seals are an important group of cultural materials, the study of which can help us to better understand the situation of this site. The surface seals of Tepe Kheibar are significant in terms of number. This issue is very important because none of the Central Zagros settlement sites, except Tepe Giyan, have found this number of seals even from large-scale excavations. Therefore, future studies can provide more information in this regard.

Figure 1: A view of Tepe Kheibar, seen from the northeast (photo from the archives of Tepe Kheibar Archaeological Project, photographer Reza Azizi).

A) Stamp seals

Six stamp seals and an impression of a stamp seal were found on the surface of Tepe Kheibar,

which belong to different periods (Fig. 2). The oldest of them probably belongs to the Chalcolithic Age and the newest to the Parthian period.

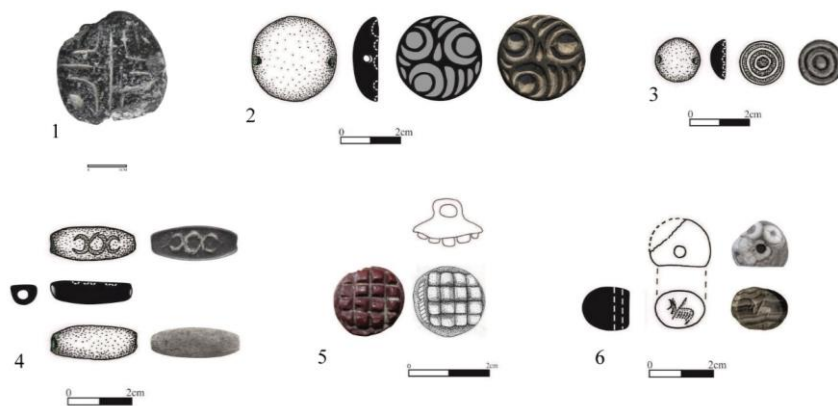

Figure 2: Stamp seals (photographer Hossein Cheraghi Agha; designer Somayeh Zainali).

B) Cylindrical seals

Four cylindrical seals have been recovered from the surface of Tepe Kheibar, three of them have

geometric motifs and one has human motifs with a cuneiform inscription (Fig. 3).

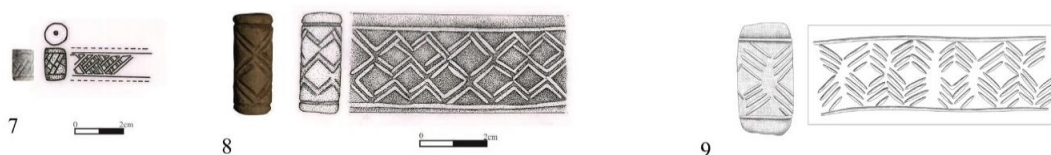

Figure 3: Cylindrical seals (photographer Hossein Cheraghi Agha; designer Somayeh Zainali).

In this collection, there is a cylindrical seal made of glass paste, which is obtained from the southern slope of the mound. This seal has a height of 25 mm and a diameter of 12 mm, and a hole with a diameter of 3 mm has been created along its length to pass the thread. On the surface of the seal, an image of a king and a goddess can be seen, next to them is a cuneiform inscription in Sumerian language with the name of Shamash God (Fig. 4). In terms of iconography, this seal is similar to the group of seals of the older Kassite style and is more similar to the Nuzi style seals. What makes the Tepe Kheibar seal closer to the Nuzi style is the naked image of the goddess carved from the front. The elegance used and the long robe of the person depicted on such seals,

according to Tabita, are influenced by the engraving style of the middle Euphrates region (17th century BC) during the Khana dynasty (Tabita, 2021). However, in terms of material, this seal is included in the group of quasi-Kassite seals. The Kheibar seal has several more or less similar examples (Porada, 1947: Pl. XXVIII. 559; Pl. XXXV. 699; Matthews, 1992: 9). This seal is almost identical to a Kassite seal from the 14th century BC (Tabita, 2021: fig. 3; Porada, 1948, n. 570; Matthews 1990: 76. CANES 570). A very similar example of this seal is from the temple of Ninurta at Nimrod, attributed to the early Kassite period (Parker, 1962: 31; Pl. XIII: I.ND. 5374). Therefore, this seal probably belongs to the late 15th century BC to the 14th century BC.

Figure 4: Cylindrical seal number 10 and its impression on the wax. This seal has been registered in Iran's National Artifacts (photographer Hossein Cheraghi Agha).

C) Seal impression

A fragment of a broken seal was found on the surface of the eastern part of Tepe Kheibar. This find is a piece of clay measuring 22 × 30 mm and about 7 mm thick, on the surface of which there

is a stamp seal impression with the motif of a four-petaled flower (Fig. 5). An example of seals with such a pattern has been obtained from the Assyrian site of Nimrod in the northern Mesopotamia (Parker, 1955: 123, Fig. 25).

Figure 5: The impression of a stamp seal belonging to the Iron Age (Neo-Assyria) on a piece of clay (photo by Sajjad Alibaigi).

Conclusion

The archaeological findings from Mahidasht illustrate important administrative sites in this region, which based on the seals and seal impressions discovered from them, were engaged in economic activities, commercial communication, and administrative management. Due to the lack of exploration, we do not know what level of economic and political complexity or cultural-economic connections most of these sites had. However, we know that from the fifth millennium BC to the third millennium BC, there were administrative institutions in areas such as Dehsavar, Tyalineh, and Maran in Mahidasht, which provide evidence of several thousand years of economic and political management developments. The seals and the new seal impressions discovered from Tepe Kheibar probably indicate the continuation of this culture in later periods as well. However, for a more accurate understanding of the level and extent of the economic, social, and political complexities of the region, we must wait for the results of future archaeological excavations at this site.

Acknowledgments

Some of the findings examined in this article were provided to the exploration team by the respected residents of Kheibar and Malek-Shah villages or were previously handed over to the General Department of Cultural Heritage of Kermanshah Province. Undoubtedly, this shows the local people's awareness of the historical value of this site and their correct cultural understanding of Iran's cultural heritage. The authors, while expressing their satisfaction with this worthy act, consider it their duty to express special gratitude to these dear ones. We also thank Mrs. Somayeh Zainali and Mr. Nasser Aminikhah for designing the seals, Mr. Hossein Cheraghi for photographing some of the seals, and Mr. Dr. Amir Saed Mochshi for reading the manuscript. Ali Khayani introduced a similar sample of one of the seals to the authors, for which we are also grateful.

References

Contenau, J., & Ghirshman, R. (1935). *Fouilles du Tépé-Giyan près de Néhavend 1931 et 1932*. Paris: Paul Geuthner.

Haerinck, E., & Overlaet, B. (1996). The Chalcolithic Period, Parchineh and Hakalan. Luristan Excavation Documents 1. Brussels: Royal Museum of Art and History.

Henrickson, E. (1988). Chalcolithic seals and sealings from Seh Gabi, Central Western Iran. *Iranica Antiqua*, 23, 1-19.

Herzfeld, E. (1932/33). Aufsätze zur altorientalischen Archäologie. *AMI*, 5, 80-104.

Khayani, A., & Niknami, K. A. (2023). More Early Bronze Age Seal Impressions from Chogha Maran, Western Central Zagros. *Iran*, 61(1), 1-14.

Khayani, A., & Niknami, K. (2019). Early Bronze Age Administrative Organization of Chogha Maran, the Mahidasht: A Hypothesis. *Journal of Archaeological Studies*, 11(2), 97-116 (in Persian).

Khayani, A., & Niknami, K. (2020). Early Bronze Age Clay Sealings from Chogha Maran, the West Central Zagros: A Preliminary Analysis. *Journal of Near Eastern Studies*, 79(1), 89-98.

Khosravi, S., Alibaigi, S., Doosti, M., Pittman, H., Aminikhah, N., & Khayani, A. (2024). Tapeh Tyalineh: a proto-Elamite administrative institution on the Great Khorasan Road, Kermanshah, Western Iran. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 34(1), 233-260.

Matthews, D. M. (1990). *Principles of composition in Near Eastern glyptic of the later second millennium BC* (Vol. 8). Universitätsverlag/Vandenhoeck & Ruprecht.

Matthews, D. M. (1992). *The Kassite Glyptic of Nippur* (Vol. 116). Universitätsverlag/Vandenhoeck & Ruprecht.

Parker, B. (1955). Excavations at Nimrud, 1949-1953: Seals and Seal Impressions. *Iraq*, 17(2), 93-125.

Parker, B. (1962). Seals and Seal Impressions from the Nimrud Excavations 1955-58. *Iraq*, 24, 26-40.

Pittman, H. (2014). Chogha Maran in the Central Zagros: The Glyptic Art of the Early Bronze, in Porada, E. (1947). *Seal Impressions of Nuzi, The Annual of the American Schools of Oriental Research, Vol. XXIV, 1944-1945*. New Haven: The Annual of the American Schools of Oriental Research.

Pollock, S. Bernbeck, R., & Kainert, C. (2020). Seal and Sealing from Dehsavar, In Balossi Restelli, F, Cardarelli, A., Di Nocera, G. M, Manzanilla, L, Mori, L., Palumbi, G., and H. Pittman, Pathway through Arsalantepe. Essays in Honour of Marcella Frangipane. Roma: Sapienza Università Di Roma, 379-389.

Porada, E. (1948). Corpus of ancient near Eastern seals in North American collections/Vol. 1. The Collection of the Pierpont Morgan Library/catalogued and ed. by Edith Porada Plates. *Corpus of ancient near Eastern seals in North American collections.*

Rashad, M. (1990). *Die entwicklung der or-und Frühgeschichtlichen stampelsiegel in Iran.* AMI, Band 23.

Renette, S. (2018). *Along the Mountain Passes: Tracing Indigenous Developments of Social Complexity in the Zagros Region during the Early Bronze Age (ca. 3500-2000 BCE).* Ph.D. Thesis, University of Pennsylvania.

Renette, S., Khayani, A., & Levine, L. D. (2021). Chogha Maran: A Local Center of the Chalcolithic and Early Bronze Age in the Central Zagros. *Iranica Antiqua*, 56, 1-169.

Seyed Sajjadi, S. M., & Samani, N. A. (1999). A report of an excavation season in Tepe Noorabad, Lorestan. In A. Alizadeh, Y., Majidzadeh, S. Malek Shahmirzadi, *Archaeology and Art of Iran, 32 articles in honor of Ezat-Allah Negahban.* Tehran: Academic Publishing Center, 130-85 (in Persian).

Tabita, G. M. (2021). Iconographic and Stylistic Study: A Method to Analyse the Usage and Chronology of Kassite Cylinder Seals (1600-1200 B.C.). *pazhoheshha-ye Bastan shenasi Iran*, 11(30), 101-126 (in Persian).

پیام باستان‌شناس

شاپا چاپی: ۲۰۰۸-۴۲۸۵

شاپا الکترونیکی: ۹۸۸۶-۲۹۸۰

دوره ۱۴، شماره ۲۷، پاییز و زمستان ۱۴۰۱

مهرها و اثر مهرهای تپه خيبر روانسر، کرمانشاه

سجاد علی بیگی^۱، نیکل بریش^۲

DOI: 10.30495/peb.2023.702144

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۹/۲۸

چکیده

مهرها و اثر مهرها مدارک مهمی از روابط اقتصادی، سیاسی و اجتماعی جوامع گذشته هستند که می‌توان با مطالعه آنها اطلاعات خاصی از سطح و میزان روابط ساکنان باستانی محوطه و منطقه را با دنیای پیرامون آن به دست آورد. کشفیات پیشین در منطقه زاگرس مرکزی و به ویژه استان کرمانشاه حاکی از این است که مهرها پیشینه طولانی و ریشه‌داری دارند که در تپه گیان حداقل به دوره مس‌وسنگ قدیم باز می‌گردد. به رغم اهمیت یافته‌های چغا ماران، دهسوار و تپه تیلینه، شمار محوطه‌های شناخته شده دارای مجموعه مهرها و اثر مهرها در غرب زاگرس مرکزی بسیار اندک است و همچنان تصویر روشنی از سطح پیچیدگی‌های محوطه‌های باستانی منطقه به ویژه به استناد مهرها و اثر مهرها و همچنین فناوری و سبک تراش مهرها در این منطقه در دست نیست. نگارندگان در این مقاله کوشیده‌اند تا در این پژوهش، با روش توصیفی و رویکرد مقایسه‌ای به معرفی مهرها و اثر مهرهای تپه خيبر روانسر بپردازند، تا ضمن نشان دادن اهمیت این محوطه در میان محوطه‌های منطقه، شواهدی از چند هزار سال استفاده از ابزارهای مالکیت در این مکان را در اختیار پژوهشگران قرار دهند. یکی از پرسش‌های اساسی در رابطه با این یافته‌ها این است که این یافته‌ها مربوط به کدام بازه زمانی هستند و تاثیر کدام یک از سبک‌های مهر تراشی را نشان می‌دهند؟ مجموعه کنونی تپه خيبر شامل ۶ مهر استامپی، ۴ مهر استوانه‌ای و یک اثر مهر است که به دوره مس‌وسنگ تا دوره اشکانی تاریخگذاری می‌شوند. مهم‌ترین اینها مهوری کاسی با کتیبه‌ای به خط میخی و زبان سومری است که ممکن است به شخصی عالی‌رتبه در تپه خيبر دوره کاسی (هزاره دوم پ.م) تعلق داشته است.

واژگان کلیدی: روانسر، تپه خيبر، اثر مهر، آغاز ایلامی، عصر آهن، کاسی، آشور نو.

* استناد: علی بیگی، سجاد، بریش، نیکل (۱۴۰۱). مهرها و اثر مهرهای تپه خيبر روانسر، کرمانشاه. پیام باستان‌شناس، ۱۴ (۲۷)، ۱۳۹-۱۵۳.

^{۱۱} استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران. نویسنده مسئول: sadjadalibaigi@gmail.com

^۲ دانشیار آشورشناسی، دپارتمان مطالعات بین فرهنگی و منطقه‌ای، دانشگاه کهنه‌گک، دانمارک.

مقدمه

برای چند هزار سال دشت ماهیدشت-کوزران یکی از کانون‌های اصلی تحولات فرهنگی و اجتماعی منطقه زاگرس مرکزی به شمار می‌رفته و استقرارهای بزرگ و کوچک پر تعداد آن حاکی از شکوفایی فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی این دشت پهناور حداقل از هزاره هفتم پ.م تا دوره ساسانی است. توانمندی‌های بیشمار طبیعی منطقه ماهیدشت در کنار موقعیت راهبردی آن و عبور جاده خراسان بزرگ از این ناحیه، به قابلیت‌های این دشت در دخیل شدن در امور اقتصادی و تجاری بزرگ مقیاس افزوده است. از این رو طبیعی است در بسیاری از محوطه‌های منطقه سرخ‌هایی از مدارک مادی مرتبط با مبادلات ساده تا تجارت سازمان یافته را مشاهده کرد (شکل ۱).

نگاهی به موقعیت طبیعی محوطه‌های باستانی ماهیدشت در الگوهای استقرار منطقه و توجه به متغیری چون وسعت نشان می‌دهد که حداقل از هزاره پنجم پ.م به بعد در این منطقه ما با سلسله مراتب زیستگاهی روبه رو هستیم که اوج آن در هزاره دوم و اول پ.م و در وسعت محوطه‌ها بازتاب یافته است. به رغم روشن بودن اهمیت این منطقه، اندک بودن کاوش‌ها باعث شده چیز زیادی از میزان و سطح دقیق پیچیدگی‌های اقتصادی و اجتماعی منطقه ندانیم. این در حالی است که اگر شماری از محوطه‌های مهم و کلیدی دشت کاوش می‌شد اکنون می‌توانستیم علاوه بر تکیه بر الگوی استقرار بر اساس مواد فرهنگی، شیوه‌ها و سطوح تولید و همچنین تنوع دست ساخته‌های بومی و غیر بومی در این باره به بحث بنشینیم. نگاهی به انتشارات محدود پروژه ماهیدشت و گزارش‌های موجود از بررسی‌های پس از انقلاب در این محدوده نشان می‌دهد که برخی از

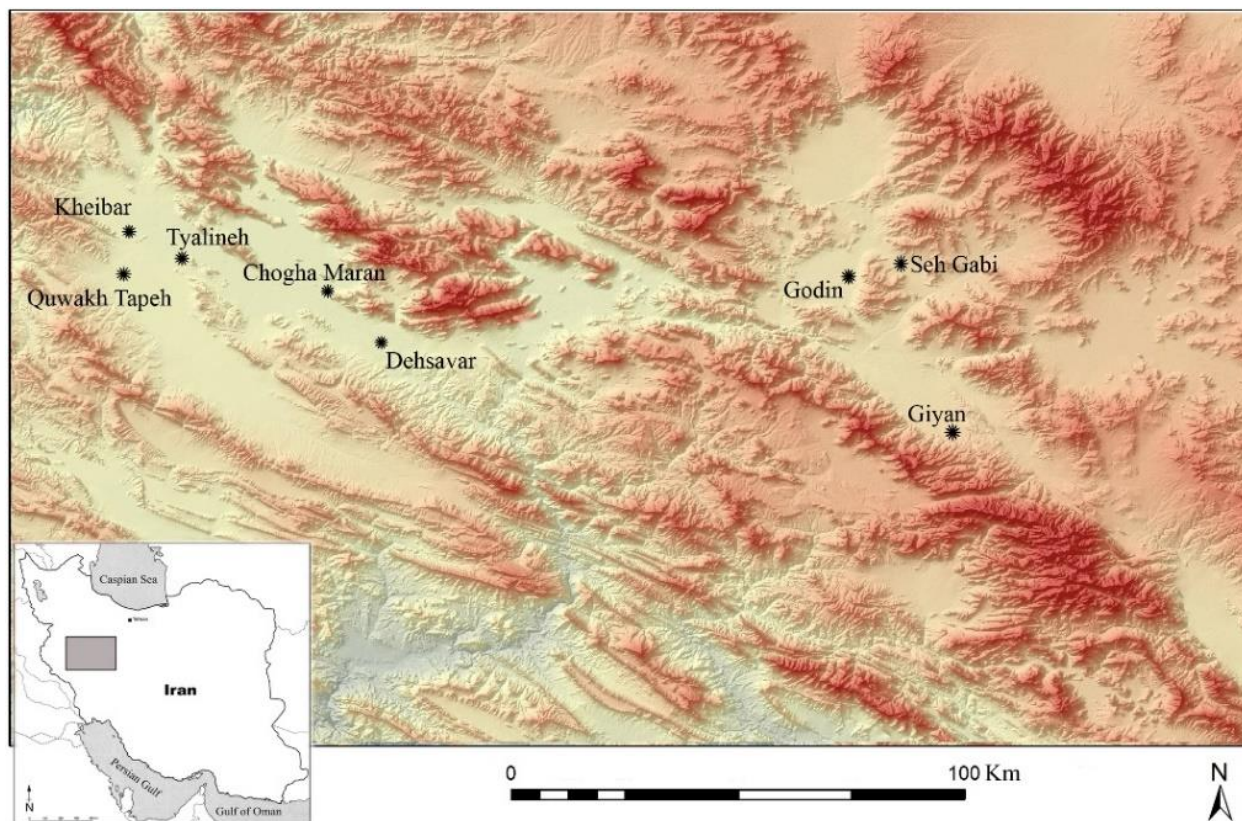
محوطه‌های دشت ماهیدشت فراتر از یک روستای مهجور، کوچک و دور افتاده بوده و بررسی مواد فرهنگی آنها نشان می‌دهد که برخی از همین محوطه‌های کوچک و بزرگ پراکنده در دشت در امور اقتصادی سازمان یافته و در شبکه‌ای از تعاملات منطقه‌ای و فرا منطقه‌ای درهم تنیده مشارکت داشته که اثر مهرهای جدید تپه تیلینه در کوزران نمونه بارز آن به شمار می‌رود (Khosravi et al., 2023). مجموعه مهرها و اثر مهرهای به دست آمده از گیان (Herzfeld, 1932/33; 1941; Contenaue & Ghirshman, 1935; Rashad, 1990)، چغاماران (خیانی و نیکنامی، ۱۳۹۸؛ Pittman, 2014; Khayani and Niknami 2020; Renette, 2018; Renette et al., 2021; Khayani and Niknami, in press)، گورستان‌های هکلان و پرچینه (Haerincck and Overlaet, 1996) و تپه تیلینه کوزران (Khosravi et al., 2023) و همچنین مجموعه‌های کوچک و کم شمار سه‌گابی (Henrickson, 1988)، تپه نورآباد (سید سجادی و سامانی، ۱۳۷۸) و تپه دهسوار در دشت کرمانشاه (Pollock et al., 2020) نشان می‌دهد که مهرها و اثر مهرها در زاگرس مرکزی پیشینه طولانی و ریشه‌داری دارند. هر چند این دست از یافته‌ها در ارتفاعات جنوب غربی ایران و دشت خوزستان نسبتاً به خوبی مطالعه و مستند شده‌اند، اما در منطقه زاگرس مرکزی چندان به طور عمیق موضوع تحقیقات علمی به ویژه در ارتباط با ارزیابی وضعیت پیچیدگی‌های اقتصادی-اجتماعی منطقه نبوده و هنوز هم نیازمند مطالعات دقیق‌تر در این زمینه هستیم تا بتوان تصویر روشنی در این زمینه ترسیم کرد. تجزیه و تحلیل روشمند مجموعه مهرها و اثر مهرهای منطقه در بستر دست اول کشف آنها، مدارک مهمی از سطح پیچیدگی‌ها در اختیار قرار خواهد داد که می‌توان به کمک سایر مواد

تلاش شده است مهرها و اثر مهرهای تپه خيبر در شمال غربی ماهیدشت مورد بررسی و مطالعه قرار گیرد تا با کشفیات بیشتر آینده در این محوطه و با کنار هم قراردادن این یافته‌ها و سایر مواد فرهنگی محوطه به بحث در خصوص تعاملات اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی در این محوطه پردازیم.

پژوهش حاضر از نظر ماهیت بنیادی و از نظر روش توصیفی است و تلاش می‌کند با رویکرد مقایسه‌ای به بررسی یافته‌های پژوهش پردازد. یافته‌های پژوهش از بررسی و بازدید تپه خيبر در شهرستان روانسر استان کرمانشاه به دست آمده (علی‌بیگی و بریش، ۱۳۹۷) و مهمترین آنها (مهر شماره ۱۰) در فهرست آثار ملی منقول ایران ثبت شده است.

فرهنگی، پیچیدگی‌های اقتصادی و اداری و سطح روابط تجاری-اداری منطقه با دنیای پیرامون خود را از طریق آنها درک کرد. با این حال مدارک به دست آمده از محوطه‌های دهسوار، چغا ماران، تپه خيبر، قواخ‌تپه، تپه تیلینه و شمار دیگری از محوطه‌های منطقه ماهیدشت حاکی از ارتباطات منطقه‌ای و فرا منطقه‌ای دور و نزدیکی است که علاوه بر سفال، بقایای مرتبط با معماری، سنگ یادمان و اشیاء ریزشان‌زا، به طور ویژه در مهرها و اثر مهرها و گل‌نشته‌ها بازتاب یافته است.

این پژوهش قصد دارد ضمن بررسی و مطالعه مهرها و اثر مهر مکشوفه از تپه خيبر به این پرسش پاسخ دهد که این یافته‌ها مربوط به کدام بازه زمانی هستند و تاثیر کدام یک از سبک‌های مهر تراشی را نشان می‌دهند؟ در این مقاله

شکل ۱: موقعیت تپه خيبر و برخی از محوطه‌های مهم ماهیدشت تا نهاوند (با سپاس از سامان حیدری گوران)

تپه خبیر

تنوع زیست‌محیطی ماهیدشت و ارتفاعات پیرامون آنها زمینه معیشت‌های متنوع و مکملی را فراهم آورده که می‌توان نتیجه آن را در ابعاد و اندازه، موقعیت، میزان نهشته‌ها و همچنین در مواد فرهنگی محوطه‌های این منطقه مشاهده کرد (Khosravi et al., 2023). با توجه به ابعاد و اندازه تپه خبیر و چند هزار سال توالی استقرار در این محوطه، این مکان احتمالاً از دوره مس‌وسنگ تا دوره اشکانی مرکز مهمی در غرب دشت ماهیدشت به شمار می‌رفته است (شکل ۲). در میان یافته‌های این محوطه مهرها و اثر مهرها دسته مهمی از مواد فرهنگی هستند که مطالعه آنها می‌تواند در فهم هر چه بهتر و بیشتر وضعیت این محوطه ما را یاری کند. هر چند حفاریات غیر مجاز در تپه خبیر در حد صفر است اما اهالی روستای خبیر که در دامنه تپه سکونت دارند در بازدیدهای خود اشیاء متعددی از جمله شماری مهر و اثر مهر یافته‌اند که برخی از مهمترین آنها به هیئت کاوش تحویل گردید که اکنون در گنجینه اداره کل میراث فرهنگی استان کرمانشاه نگهداری می‌شود.

مهرهای سطحی تپه خبیر از نظر تعداد قابل توجه هستند. این نکته زمانی مهم‌تر خواهد شد که بدانیم از هیچ یک از محوطه‌های استقرار زاگرس مرکزی به جز تپه گیان این تعداد مهر حتی از کاوش‌های بزرگ مقیاس به دست نیامده است. این در حالی است که همه این مهرها سطحی است و کاوش‌های آتی نوید بخش کسب اطلاعات مهمی در این زمینه است. باید توجه داشت که ممکن است با این مهرها در طول زمان استفاده از آنها، صدها و بلکه هزاران مرسوله با ده‌ها اثر مهر سطح آنها به این سو و آن سو ارسال شده باشد. در ادامه این نوشتار مهرها و اثر مهرهای به دست آمده از این محوطه معرفی و مطالعه شده و برای تشخیص تاریخ نسبی آنها، با محوطه‌های مختلف هم‌سنجی شده‌اند.

الف) مهرهای استامپی

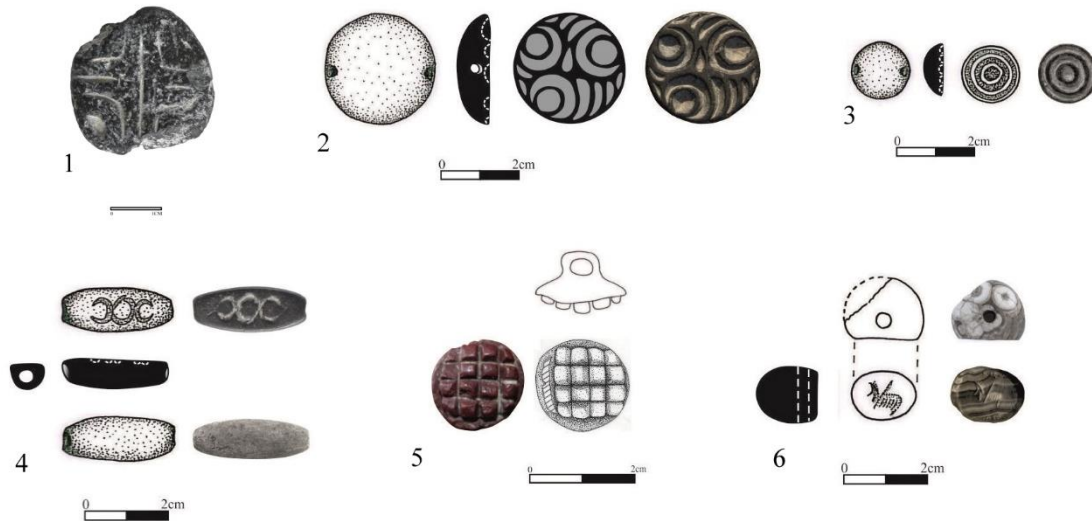
۶ مهر استامپی و اثر یک مهر استامپی از سطح تپه خبیر به دست آمده که به دوره‌های مختلفی تعلق دارند (شکل ۳ و جدول ۱). قدیمی‌ترین اینها احتمالاً به دوره مس‌وسنگ و جدیدترین اینها به دوره اشکانی تعلق دارد.

شکل ۲: نمایی از تپه خبیر، دید از شمال شرق (عکس از آرشیو پروژه باستان‌شناسی تپه خبیر، عکاس: رضا عزیزی)

جدول ۱: مشخصات مهرها و اثر مهر تپه خیبر

ردیف	گونه	نقش	سبک	جنس مهر	طول به م.م	عرض یا قطر	گاهنگاری	نمونه قابل مقایسه
۱	استامپی	هندسی		آهک سیاه	۳۰	۷-۸	مس و سنگ / عصر مفرغ؟	Henrickson, 1988: Fig. 3: 73.18
۲	استامپی	حیوانی	ماران؟	آهک سیاه	۲۸	۶	عصر مفرغ	Pittman, 2014: Fig. 3, Fig. 9e
۳	استامپی	هندسی	ماران؟	آهک سیاه	۱۳	۵	عصر مفرغ	Khayani and Niknami, 2020: 94, Fig. 2. 14
۴	استامپی	هندسی	آغاز ایلامی	آهک سیاه	۲۶	۱۰	آغاز ایلامی	عقیلی نیاکی، ۱۳۹۰: ۲۱۳، لوح ۱۴، طرح ۱۴
۵	استامپی	هندسی		چخماق؟	۱۵	۱۱	عصر آهن	Schmidt et al., 1989: Pl. 249, xvii
۶	استامپی	حیوانی		سنگ رسوبی	۱۴×۲۰	۱۷	اشکانی	
۷	استوانه‌ای	هندسی		خمیر شیشه	۱۲	۷	عصر آهن	Marcus, 1989: 58, Fig.13
۸	استوانه‌ای	هندسی		آهک؟	۲۸	۱۲	عصر آهن	Schmidt et al., 1989: Pl. 248, 213
۹	استوانه‌ای	هندسی		خمیر شیشه	۲۶	۱۳	عصر آهن	طلایی، ۱۳۹۲: ۱۴۱، شکل ۷۴
۱۰	استوانه‌ای	انسانی		خمیر شیشه	۲۵	۱۲	اواخر مفرغ / اوایل عصر آهن	Parker, 1962: 31; Pl. XIII: I.ND. 5374
۱۱	اثر مهر استامپی	هندسی	آشور نو	گل	۲۱	~۲۰	عصر آهن (آشور نو)	Parker, 1955: 123, Fig. 25

شکل ۳: مهرهای استامپی (عکس از حسین چراغی آقا، طرح از سمیه زینعلی)

(Schmidt 1937 Pl. XCI. H 333)، سه‌گایی
 (Henrickson 1988: Fig. 3: 73.18; Pl. 1.c)، لرستان
 (Schmidt et al., 1989: Pl. 77. IX)، جعفرآباد
 (Dollfus 1973; RA 67,5, Abb. 2/1)، تپه جمشیدی
 (Contenau and Ghirshman, 1935: Pl. 73) و شمار
 دیگری از محوطه‌های دوره مس‌وسنگ و مفرغ ایران به
 دست آمده است.

این نقوش بر سطح بسیاری از مهرهای دوره مس‌وسنگ و
 مفرغ و حتی دوره آهن نیز دیده شده و به دلیل به دست
 نیامدن آن در بافت باستان‌شناسی، انتساب آن به یکی از
 دوره‌های پیش گفته دشوار است. با این حال با توجه به
 تکنیک ابتدایی تراش این مهر ممکن است این مهر به
 دوره‌های قدیمی‌تر استقرار در محوطه تعلق داشته باشد.

مهر شماره ۲

این مهر از نوع مهرهای استامپی تخت است و از سنگ
 آهک سیاه مرغوب تراشیده شده است. شکل این مهر
 مدور و سطح پشتی آن محدب است. قطر این مهر ۲۸ و
 ضخامت آن ۶ میلی‌متر اندازه‌گیری شده و حفره‌ای افقی به

مهر شماره ۱

این مهر از نوع مهرهای استامپی و تخت است که حفره‌ای
 افقی برای عبور نخ در آن ایجاد شده است. مهر نسبتاً بیضی
 شکل است و قطر بزرگ‌تر آن ۳۰، قطر کوچک‌تر آن ۲۷
 و ضخامت آن حدود ۷ میلی‌متر اندازه‌گیری شده است.
 از سنگ آهک سیاه با کیفیت متوسط تراشیده شده است.
 بر سطح مهر، یکی از رایج‌ترین نقوش مایه‌های رایج بر
 سطح مهرهای استامپی دوره پیش از تاریخ دیده می‌شود.
 این نقوش عبارتند از خطوط دال مانند موازی که سطح مهر
 را به چهار قسمت تقسیم کرده است (شکل ۳: ۱). آنگونه
 که پیداست نقوش مهر با استفاده از ابزار سنگی و ظاهراً به
 وسیله جلو و عقب بردن این ابزار ایجاد شده است. به عنوان
 نمونه این نوع مهر از گیان (هرتسفلد ۱۳۸۱: لوحه
 شانزدهم؛ Herzfeld 1932/33. p. 88. Abb. 15: 2385; P. 89
 Abb. 16: 216, 2684; Contenau and Ghirshman, 1935: Pl. 38. No. 23, 41
 شوش)، (Amiet 1972: Pl. 1. 157; شکل ۲۳؛ هرتسفلد ۱۳۸۱: لوحه
 ۱۰۶۶، Rashad 1990: 144: Abb 17. 1066)، حصار

کیفیت نسبتاً مرغوب تراشیده شده و بر سطح آن نقشی هندسی متشکل از سه نیم دایره به هم پیوسته حکاکی شده است. دایره مرکزی اندکی بزرگتر و دو دایره ناقص کناری اندکی کوچکتر طراحی شده‌اند. مهر ۲۶ طول، ۱۲ میلی‌متر عرض و ۶ میلی‌متر ضخامت دارد و در امتداد محور طولی دارای حفره‌ای به قطر ۳ میلی‌متر است (شکل ۳: ۴). بر روی یکی از قفل‌های گلی در مربوط به دوره آغاز ایلامی محوطه قلی‌درویش قم اثر مهری کاملاً مشابه با این مهر دیده می‌شود (عقیلی نیاک، ۱۳۹۰: ۲۱۳، لوح ۱۴، طرح ۱۴)، از این رو به نظر می‌رسد که مهر شماره ۴ تپه خيبر می‌توان به حوالی ۳۰۰۰ پ.م و فرهنگ آغاز ایلامی تعلق داشته باشد. با وجود سفال‌های اواخر هزاره چهارم پ.م در تپه خيبر و همچنین مجموعه بزرگ اثر مهرهای آغاز ایلامی در تپه تیلینه در همین نزدیکی و اثر مهر آغاز ایلامی تپه موسوم به چیا نرگس (چیا انگلیسه) ماهیدشت (بازدید شخصی)، انتساب این مهر به فرهنگ آغاز ایلامی منطقی است.

مهر شماره ۵

این مهر عبارت است از یک مهر دکمه‌ای شکل استامپی که احتمالاً از سنگ چخماق جگری نسبتاً مرغوب تراشیده شده است. این مهر کوچک ۱۵ میلی‌متر قطر و ۱۱ میلی‌متر ضخامت دارد و در پشت آن دسته کوچکی برای نگه داشتن مهر وجود دارد که حفره‌ای به قطر ۳ میلی‌متر در وسط آن تعبیه شده است. سطح مهر به صورت شبکه‌ای از نقوش هندسی و شطرنجی حکاکی شده است (شکل ۳: ۵). نمونه مهرهایی با این نقش از دوره مس و سنگ تادوره آهن تولید می‌شده است و به عنوان نمونه از تپه گیان قبرستان (Madjidzadeh, 2008: Fig. 55.1)، سرخ‌دم

قطر ۳ میلی‌متر در امتداد قطر مهر ایجاد شده است. بر سطح مهر نقش یک بز با شاخ‌های بلند پیچ خورده دیده می‌شود که گویی در یک حرکت دوار دو بار دیگر این نقش تکرار شده است (شکل ۳: ۲). هر چند نقش مهر با ظرافت و دقت بالایی ترسیم شده، و از این حیث با اثر مهرهای چغا ماران نسبتاً متفاوت است، اما الگوی نقش بی شباهت به اثر مهرهای با نقش بز با شاخ‌های بلند چغا ماران (Pittman, 2014: Fig. 3, Fig. 9e Frangipane, 2007: 255, Fig. III. 11. No.77; 258,) (Fig. III. 13. 43). نمونه اندکی مشابه با این مهر، اثر یک مهر بر قطعه سفالی از دوره مفرغ (لایه ۹ دوره II در آکروپل شوش) است (کانال، ۱۳۷۶: ۴۶، شکل ۲۵: ۵).

مهر شماره ۳

مهر مورد نظر از نوع مهرهای استامپی و تخت است که پشت آن دارای شکلی عدس مانند و محدب است. این مهر کوچک ۱۳ قطر و ۵ میلی‌متر ضخامت دارد و درست مشابه مهر شماره ۲ از سنگ آهک سیاه مرغوب تراشیده شده است. بر سطح این مهر نقش سه دایره تو در تو ترسیم شده که هر یک حدود دو میلی‌متر ضخامت و به همین اندازه از دایره بزرگتر از خود قطر دارند (شکل ۳: ۳). نقوش سطح این مهر تا حدودی مشابه اثر مهرهای به دست آمده از چغا ماران (Khayani and Niknami, 2020: 94, Fig. 2. 14) و تپه تیلینه (Khosravi et al., 2023) است. با توجه به نوع و نقش مهر و همچنین نمونه‌های مشابه این مهر احتمالاً مربوط به هزاره سوم پ.م و دوره مفرغ است.

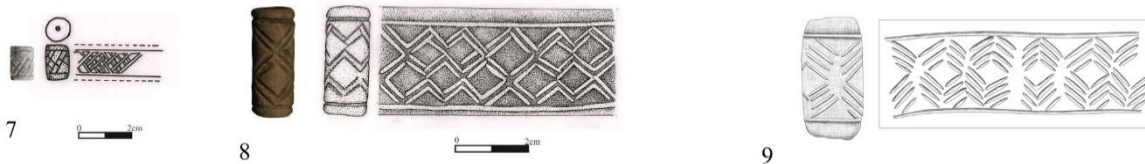
مهر شماره ۴

در میان مجموعه مهرهای استامپی تپه خيبر یک مهر استامپی تخت وجود دارد که از نظر شکل بیضی مانند با انتهای قطع شده است. این مهر از سنگ آهک سیاه با

باشد (شکل ۳: ۶). این سبک ترسیم اسب بال در هنر دوره اشکانی و ساسانی رایج است، اما در مهرهای با این نوع نقش، مهرها اغلب پرکار تر، دارای کتیبه و همچنین جزئیات هنری دقیق‌تری هستند که گاهنگاری آنها را آسان‌تر می‌کند، ولی در نمونه تپه خیر به دلیل نبود این موارد، تعیین قدمت دقیق این مهر و انتساب آن به دوره اشکانی یا ساسانی دشوار است. تنها می‌توان به این موضوع استناد جست که به استناد یافته‌های سفالی سطحی و همچنین بقایای حاصل از دو فصل کاوش در این محوطه، خیر دارای بقایای مهم و گسترده‌ای از دوره اشکانی است، اما در عوض شواهدی از دوره ساسانی در این محوطه وجود ندارد. از این رو می‌توان با احتیاط این مهر را به دوره اشکانی منتسب دانست.

ب) مهرهای استوانه‌ای

از سطح تپه خیر تاکنون چهار مهر استوانه‌ای به دست آمده که سه مورد آنها دارای نقوش هندسی و یک مورد دارای نقوش انسانی با کتیبه‌ای به خط میخی است (شکل ۴ و جدول ۱).

شکل ۴: مهرهای استوانه‌ای (عکس از حسین چراغی آقا، طرح از سمیه زینعلی)

طولی آن وجود دارد. مهر از خمیر شیشه به رنگ آبی بسیار روشن ساخته شده و سطح آن دارای نقوش هندسی به

گری (Schmidt et al., 1989: Pl. 249, xvii) به دست آمده است. با توجه به ناچیز بودن بقایای دوره مس و سنگ در تپه خیر و رونق محوطه در عصر آهن، این احتمال که مهر مورد بحث به دوره آهن تعلق داشته باشد، بیشتر است. همچنین باید اضافه کرد که ایجاد چنین نقوش برجسته‌ای بر سطح مهر، در دوره مس سنگی اگر ناممکن نبوده، بلکه بسیار دشوار بوده است.

مهر شماره ۶

این مهر نیز از نوع مهرهای استامپی و تخت است که از سنگ رسوبی رگه رگه‌ای به رنگ طوسی با لکه‌های سفید تراشیده شده است. مهر از نوع مهرهای متعلق به دوره تاریخی است که به صورت قطعاً نسبتاً مدوری است که یک بخش آن برش خورده و در سطح صاف شده آن، نقش یک اسب به تکنیک خطی کنده شده است. بر سطح مهر نیم رخ چپ این اسب به شکل ساده نمایش داده شده است. یال، دنده‌ها و پاهای حیوان در حکاکی مشخص است، اما دست‌های حیوان ترسیم نشده و چیزی از جزئیات چهره مشخص نیست. بر روی بدن حیوان خطی رو به بالا ترسیم شده که ممکن است هدف از آن، نشان دادن بال‌هایی چون حیوانات اسطوره‌ای برای این اسب بوده

مهر شماره ۷

این یافته مهر استوانه‌ای کوچکی به ارتفاع ۱۲ و قطر ۷ میلی‌متر است که حفره‌ی به قطر حدود دو میلی‌متر در امتداد

۷۳، لوح ۴۳ آ) و گورستان چنگبار در نزدیکی زیویه (طلایی، ۱۳۹۲: ۱۴۱، شکل ۷۴) به دست آمده است و منطقی است به همین دوره منتسب گردد.

مهر شماره ۹

این مهر از خمیر شیشه ساخته شده و به رنگ شیری است. مهر ۲۶ میلیمتر بلندا، ۱۳ میلیمتر قطر دارد و سوراخی به قطر ۳ میلیمتر در امتداد طولی آن وجود دارد. نقوش مهر در میان دو ردیف خط افقی محصور شده که حالت یک کادر برای نقوش سطح مهر ایجاد نموده است. نقوش سطح مهر متشکل از شماری خط مایل کوتاه است که چیدمان آنها نوعی نقش هندسی نزدیک به لوزی‌های تودرتو ایجاد می‌کند (شکل ۴: ۳). در نگاه کلی نقش این مهر بی شباهت به مهر شماره ۸ نیست، با این تفاوت که نقوش سطح مهر شماره ۸ منظم‌تر و دقیق‌تر از این مهر است. نمونه‌های کم و بیش مشابه با این مهر از بایزیدآباد (Amelirad and Khanmohamadi 2016: 128, Fig. 114-15)، گورستان صرم (ساعدموچشی، ۱۳۹۴: ۱۸۱، تصویر ۵) و چنگبار (طلایی، ۱۳۹۲: ۱۴۱، شکل ۷۴) به دست آمده است. بر این اساس می‌توان مهر شماره ۹ خیبر را به دوره آهن II تاریخگذاری کرد.

مهر شماره ۱۰

یکی از این یافته‌های مهم در این مجموعه، مهر استوانه‌ای کتیبه‌داری به خط میخی است که از خمیر شیشه ساخته شده و از دامنه جنوبی تپه به دست آمده است.^۴ این مهر ۲۵ میلیمتر ارتفاع و ۱۲ میلیمتر قطر دارد و حفره‌ای به قطر ۳ میلیمتر در امتداد طولی آن برای عبور نخ ایجاد شده است. بر سطح مهر تصویری از یک شاه و یک الهه دیده می‌شود

صورت شبکه‌ای از خطوط مایل با الگوی شطرنجی است (شکل ۴: ۱).

نمونه‌های این سبک مهر از شمار زیادی از محوطه‌های عصر آهن به ویژه در فلات مرکزی، غرب و شمال غرب ایران نظیر گورستان سیلک (گیرشمن، ۱۳۸۹: ۳۳۴، لوح ۹۵، S.1335C؛ ۳۳۶، لوح ۹۷، S.1573)، صرم (ساعدموچشی، ۱۳۹۴: ۱۹۱، ۴)، سرخ دم‌گری (Schmidt et al., 1989: Pl. 248, 215)، گورستان چنگبار در نزدیکی زیویه (طلایی، ۱۳۹۲: ۱۴۱، شکل ۷۴)، حسنلو (Marcus, 1989: 58, Fig.13; 1990: Fig. 31c) IVb گور بایزیدآباد (گروه ۴ بایزیدآباد، Amelirad and Khanmohamadi 2016: 125, Fig. 21, 22, 23, 24; 125: Fig. 25, 26) به دست آمده است.^۳ بر اساس نمونه‌های قابل مقایسه این مهر به قرون پایانی هزاره دوم تا ربع ابتدایی هزاره نخست پ.م یعنی عصر آهن II قابل تاریخگذاری است.

مهر شماره ۸

این مهر استوانه‌ای که از سنگ آهکی کرم رنگ تراشیده شده و کیفیت تراش نسبتاً بالایی دارد ۲۸ بلندا و ۱۲ میلیمتر قطر دارد و سوراخی به قطر حدود ۳ میلیمتر در میان آن تعبیه شده است. نقش مهر متشکل از خطوط کوتاهی است که ترکیب آنها گویی ردیفی از دو لوزی تو در تو را نشان می‌دهد که پیوسته در گرداگرد مهر تکرار شده است. نقوش در میان دو باند افقی باریک که کادری را برای نقوش مهر مشخص می‌کرده، محصور شده است (شکل ۴: ۲). این نوع مهر از شماری از محوطه‌های عصر آهن II و III نظیر سرخ دم‌گری (Schmidt et al., 1989: Pl. 248, 213)، بنای زندان سلیمان (فن دراوستن و ناومان، ۱۳۷۳:

^۴ این اثر در فهرست آثار ملی منقول ایران به ثبت رسیده است.

^۳ گسترده استفاده از این نوع مهر با تزیینات شطرنجی تا فلسطین هم دیده می‌شود (Parker, 1949: Pl. XXVII: 188-189).

شده که خواندن آن از روی مهر امکان‌پذیر است نه از روی اثر آن. چنین موضوعی در یک مهر بزرگ دوره بابل جدید که به قرن ۹ پ.م منتسب است نیز دیده می‌شود. ظاهراً این شیوه حکاکی مهر در هزاره نخست پ.م رایج بوده است (کولون و پرادا، ۱۳۹۴: ۴۴).

مهر از نظر شمایل‌نگاری به گروه مهرهای سبک قدیمی‌تر کاسی شباهت دارد و بیشتر شبیه مهرهای سبک نوزی است. آنچه مهر خبیر را به سبک نوزی نزدیک‌تر می‌کند تصویر برهنه الهه‌ای است که از روبه‌رو نقش شده است. ظرافت به کار رفته و جامه بلند فرد تصویر شده بر روی این دست از مهرها به عقیده تابیتا متأثر از سبک حکاکی منطقه میانی فرات (قرن ۱۷ ق.م) در زمان پادشاهی خانا است (تابیتا، ۱۴۰۰). با این حال، این مهر از نظر جنس در گروه مهرهای شبه کاسی قرار می‌گیرد. تابیتا اشاره دارد مهرهای شبه کاسی عمدتاً از خمیر شیشه ساخته شده‌اند به دلیل مشابهت‌های شمایل‌شناختی تقریباً با مهرهای گروه اول^۵ کاسی در شمال بین‌النهرین هم‌دوره هستند. شمایل‌نگاری مهرهای گروه شبه کاسی برگرفته از گروه اول مهرهای سبک کاسی است اما با روشی مستقل ساخته شدند. استفاده از خمیر شیشه نشان می‌دهد که مهرها کاربری رسمی نداشتند، سبک حکاکی و هم‌زمانی آنها با برخی مهرهای نفیس گروه دوم مهرهای کاسی، حاکی از آن است که مهرهای شبه کاسی کم‌بهارتر بودند و دسترسی به آنها آسان‌تر بود (تابیتا، ۱۴۰۰).

فرد سلاخی بلند در دست دارد) و احتمالاً این فرد یک خدا (با تاج شاهی) است و اگر بیش از یک فرد در تصویر باشد، آن فرد (شاه) همواره از مقامی پایین‌تر از خدا قرار دارد (Matthews, 1990: 28). هنگامی که خدا نشسته بر تخت یا ایستاده در سمت راست است شاه (در سمت چپ) بر روی زمین زانو زده است.

که در کنار آنها کتیبه‌ای میخی به زبان سومری در چهار به شکل سطر عمودی حک شده است. هفت دایره کوچک (خوشه پروین) بر سطح مهر دیده می‌شود. شاه ردایی بلند بر تن و سلاحی (گریزی) در دست چپ و عصای سلطنتی در دست راست دارد. تصویر الهه کنار وی از نمای روبه‌رو ترسیم شده است. این شخص کلاه مدوری بر سر دارد، دستان خود را بر روی سینه‌های خود قرار داده و به شکل تقریباً برهنه نمایش داده شده، به طوری گویی تنها بخش شرمگاه وی پوشیده است. در میان این دو و روبه‌روی صورت آنها یک شکل تقریباً مثلث مانند یا بیشتر شبیه نوک یک پیکان حکاکی شده است که اغلب از آن به عنوان خرمگس یا ملخ یاد می‌شود (شکل ۶-۵). کتیبه این مهر به شرح ذیل است:

۱. (به) شمش، سرور بزرگ

۲. کسی که در آسمان‌هاست، یا خدا، که در

آسمان‌هاست

۳. او که همه چیز را می‌داند

۴. او بی که بیش از همه بخشنده است

همچون اغلب مهرهای کاسی مضمون نوشته روی مهر، نیایش برای صاحب مهر است. در این مهرها معمولاً نام صاحب مهر ذکر نمی‌شد (تابیتا، ۱۴۰۰). از این رو در غیاب نام صاحب مهر در خصوص تعلق مهر به شخصی خاص، بی اطلاع هستیم. به طور کلی کتیبه مهر به نحوی تراشیده

^۵ گروه اول، عمدتاً از طریق آرشیو اثر مهرها در نوزی (Porada 1947, group XIX, nn.678-708) شناخته شده‌اند، صحنه‌ها شاه و خدا را در مقابل هم نشان می‌دهد، به گونه‌ایی که از لحاظ مقام در یک سطح قرار دارند (Porada, 1970: 10).

در گروه دوم به دست آمده از نیبور، اغلب تنها یک فرد به تصویر کشیده شده است (در مهرهای به دست آمده از شمال بین‌النهرین این

مشابه مهری کاسی با قدمت قرن ۱۴ پ.م است (تایبیتا، ۱۴۰۰: شکل ۳؛ Matthews, 1948, n. 570; CANES 570: 76, 1990)، اما نمونه بسیار مشابه این مهر از معبد نینورتا در نمرود به دست آمده که به اوایل دوره کاسی‌ها منتسب شده است (Parker, 1962: 31; Pl. XIII: I.ND. 5374). از این رو شاید بتوان مهر مورد نظر را به اواخر قرن ۱۵ ق.م تا قرن ۱۴ ق.م تاریخگذاری نمود.

هر چند در خصوص محل تراش و ساخت این نوع مهرها در حال حاضر اطلاعاتی نداریم اما اعتقاد بر این است که مهرهای سبک شبه کاسی و سبک اول کاسی تولید محلی بودند.

مهر خیرروانسر نمونه‌های کم و بیش مشابه متعددی دارد (برای نمونه: Porada, 1947: Pl. XXVIII. 559; Pl. XXXV. 699; Matthews, 1992: 9). به عنوان نمونه این مهر تقریباً

شکل ۵: مهر استوانه‌ای شماره ۱۰ (عکس از حسین چراغی آقا)

شکل ۶: اثر امروزی مهر استوانه‌ای شماره ۱۰ (عکس از حسین چراغی آقا)

اثر مهر

از سطح بخش شرقی تپه خیر قطعه‌ای از یک اثر مهر شکسته به دست آمده است. این یافته، قطعه گلی به ابعاد ۳۰×۲۲ و ضخامت حدود ۷ میلیمتر است که بر سطح آن اثر یک مهر استامپی با نقش یک گل چهار پر دیده می‌شود (شکل ۷). نمونه مهرهایی با چنین نقشی از محوطه آشوری نمرود در شمال بین‌النهرین به دست آمده است (Parker, 1955: 123, Fig. 25). هر چند این مهر ساده و نمونه‌های اندکی از آنها به دست آمده، اما بر اساس وجود بقایای دوره آشور نو در تپه خیر، انتساب آن به دوره آشور نو منطقی است. آنالیز خاک این نمونه در آینده می‌تواند اطلاعات مهمی در خصوص منشاء این اثر مهر و محدوده تقریبی سرزمینی که این اثر از آن آمده است را مشخص کند. با توجه به ماهیت تپه خیر و جایگاه آن در عصر آهن، و همچنین یافته‌هایی چون تابوت مفرغین سراب قره دانه، قاب سنگی دور پاشنه‌در و همچنین سنگ یادمان آشوری مکشوفه از قواخ تپه در غرب ماهیدشت (منطقه کوزران) (Alibaigi et al., 2023)، وجود ارتباطات با سرزمین آشور کاملاً قابل درک خواهد بود.

شکل ۷: اثر مهر استامپی دوره آهن (آشور نو) بر یک قطعه گل (عکس از سجاد علی‌بیگی)

نتیجه‌گیری

مهرها و اثر مهرها فراتر از نشان دادن وجود ارتباطات منطقه‌ای یا فرا منطقه‌ای، مدارک مستقیمی از پیچیدگی‌های اقتصادی و سرنخی از نوع و سطح پیچیدگی ساختارهای سازمان‌دهنده واقع در پس آنها هستند که اگر در بافت دست اول خود کشف شوند، زمینه تحلیل‌های علمی را به خوبی فراهم می‌کنند. این یافته‌ها بیش از هر ماده فرهنگی دیگری می‌تواند باستان‌شناسان را در خصوص بازنمایی مالکیت خصوصی و سازمانی و همچنین، کنترل و نظارت بر چنین اموری راهنمایی نماید. مدارک باستان‌شناختی موجود از ماهیدشت نشان می‌دهد که مراکز اداری یا محوطه‌های مهمی در منطقه وجود داشته که با توجه به مهرها و اثر مهرهای مکشوفه از آنها، درگیر فعالیت‌های اقتصادی و ارتباطات تجاری و مدیریت اداری بوده‌اند. هر چند به دلیل عدم انجام کاوش نمی‌دانیم که اغلب این محوطه‌ها از چه سطحی از پیچیدگی‌های اقتصادی و سیاسی یا ارتباطات فرهنگی-اقتصادی برخوردار بوده‌اند. اما هر چه هست، می‌دانیم از هزاره پنجم پ.م تا هزاره سوم پ.م نهادهای اداری در محوطه‌هایی چون دهسوار، تیلینه و ماران در ماهیدشت وجود داشته که مدارک مربوط به چند هزار سال تحولات مدیریت اقتصادی و سیاسی را در اختیار قرار داده‌اند. مهرها و اثر مهرهای جدید مکشوفه از تپه خیر احتمالاً حاکی از استمرار این سنت در دوره‌های بعد نیز هست، اما برای درک دقیق سطح و میزان پیچیدگی‌های اقتصادی-اجتماعی و سیاسی منطقه باید منتظر نتایج کاوش‌های باستان‌شناسی آتی در این مکان ماند.

هر چند در حال حاضر بافت اداری یا بستر دست اول حاوی مهرها و اثر مهرها در تپه خیر کاوش نشده اما بر

یکی از مهرها را به نگارندگان معرفی کرد که از ایشان نیز سپاسگزاریم.

منابع

تابیتا، جاکومو ماریا (۱۴۰۰). بررسی آیکونوگرافی و سبک‌شناسی: روشی برای آنالیز کاربری و گاهنگاری مهرهای استوانه‌ای کاسیت (۱۶۰۰-۱۲۰۰ پ.م.). پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۳۰، ۱۰۱-۱۲۶.

خیایانی، علی، نیکنامی، کمال‌الدین (۱۳۹۸). سازمان اداری تپه چغاماران ماهیدشت در عصر مفرغ قدیم: پیشنهاد یک فرضیه. مطالعات باستان‌شناسی، ۱۱(۲)، ۹۷-۱۱۶.

ساعدموچشی، امیر (۱۳۹۴). سبک‌شناسی مهرها و اثر مهرهای عصر آهن و فلات مرکزی ایران. پژوهش‌های باستان‌شناسی مدرس، ۱۱-۱۰، ۲۰۵-۱۸۷.

سید سجادی، سید منصور، سامانی، نوروز علی (۱۳۷۸). گزارش یک فصل کاوش در تپه نورآباد، لرستان. در عزیززاده، عباس، مجیدزاده، یوسف، صادق ملک شه‌میرزادی، باستان‌شناسی و هنر ایران، ۳۲ مقاله در بزرگداشت عزت‌الله نگهبان. تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۰-۸۵.

عقیلی نیای، شیرین (۱۳۹۰). اسناد محاسباتی مرتبط با فن مدیریت اقتصادی در قلبی درویش II در سیامک سرلک، باستان‌شناسی و تاریخ قم. قم: شاخص، ۱۴۷-۲۲۶.

طلایی، حسن (۱۳۹۲). مهر در ایران، از آغاز تا اسلام. تهران: سمت.

کانال، دُنئی (۱۳۷۶). صُفّه مرتفع آکروپل شوش. در شوش و جنوب غربی ایران، تاریخ و باستان‌شناسی (سیر تکامل اجتماعی و فرهنگی از هزاره هفتم قبل از میلاد تا یورش

اساس ابعاد و اندازه محوطه و تنوع بالای مهرها در این محوطه می‌توان فرض کرد که خیبر از جمله مراکز مهمی در ماهیدشت بوده که احتمالاً در شبکه‌ای از مبادلات تجاری سازمان یافته مشارکت داشته است. این مهم به ویژه با وجود مهر گل‌نبشته‌ای میخی و همچنین مهر کاسی تپه خیبر تقویت می‌شود. بررسی سبک‌شناختی مهرها و اثر مهرهای مکشوفه از تپه خیبر ارتباطات فرهنگی و تعاملات فرا منطقه‌ای با سایر نواحی را از دوره مس و سنگ تا عصر آهن را نشان می‌دهد چیزی که در سایر مواد فرهنگی محوطه نیز بازتاب دارد. با این حال امیدواریم با تکمیل داده‌های مرتبط با این موضوع، همچون بررسی و مطالعه مجموعه حاضر رفته‌رفته مدارک بیشتری در این زمینه به دست آید تا بتوان به کمک آن پرتویی بر نقش ساکنان تپه خیبر در امور مبادلاتی و بازرگانی در اواخر دوره پیش از تاریخ تا دوره تاریخی افکند.

سپاسگزاری

برخی از یافته‌های مورد بررسی در این نوشتار توسط اهالی محترم روستای خیبر و ملک‌شاه در اختیار هیئت کاوش قرار گرفت و یا پیشتر تحویل اداره کل میراث فرهنگی استان کرمانشاه شده است. بدون تردید، این موضوع نشان از آگاهی اهالی از ارزش‌های تاریخی محوطه و درک فرهنگی درست این عزیزان از میراث فرهنگی این سرزمین است. نگارندگان ضمن ابراز خرسندی از این حرکت شایسته، وظیفه خود می‌دانند، از این عزیزان قدردانی ویژه نمایند. ما همچنین، از خانم سمیه زینعلی و آقای ناصر امینی خواه برای طراحی مهرها، از آقای حسین چراغی برای عکاسی برخی از مهرها و از آقای دکتر امیر ساعد موچشی برای خواندن این مقاله متشکریم. علی خیایانی نمونه مشابه

Stylistic features of the 'Arslantepe Glyptics, In M. Frangipane (ed.), *Arslantepe Cretulae. An Early Centralised Administrative System before Writing (Missione Archeologica Italiana nell'Anatolia Orientale, Arslantepe V)*. Roma, 243- 284,

Haerincq, E., & Overlaet, B. (1996). The Chalcolithic Period, Parchineh and Hakalan. Luristan Excavation Documents 1. Brussels: Royal Museum of Art and History.

Henrickson, E. (1988). Chalcolithic seals and sealings from Seh Gabi, Central Western Iran. *Iranica Antiqua*, 23, 1-19.

Herzfeld, E. (1932/33). Aufsätze zur altorientalischen Archäologie. *AMI*, 5, 80-104.

Khayani, A., & Niknami, K. (2020). Early Bronze Age Clay Sealings from Chogha Maran, the West Central Zagros: A Preliminary Analysis. *Journal of Near Eastern Studies*, 79(1), 89-98.

Khayani, A., & Niknami, K. (in press). More Early Bronze Age Seal Impressions from Choga Maran, Western Central Zagros. *IRAN*, doi: 10.1080/05786967.2020.1847000.

Khosravi, S., Alibaigi, S., Doosti, M., Pittman, H., Aminikhah, N., & Khayani, A. (2023). Tapeh Tyalineh: A Proto-Elamite Administrative Center on the Great Khorasan Road, Kermanshah- Iran. *Journal of the Royal Asiatic Society*, doi:10.1017/S1356186322000803.

Madjidzadeh, Y. (2008). *Excavations at Tepe Ghabristan, Iran*. IsMEO, Rome.

Marcus, M. I. (1989). Emblems of Authority; the Seal and Sealing from Hasanlu IVb. *Expedition*, 31(2-3), 53-63.

Marcus, M. I. (1990). Glyptic Style and Seal Function: The Hasanlu Connection. *Aegaeum*, 5, 175-196.

Matthews, D. M. (1990). *Principles of composition in Near Eastern Glyptic of the later second Millennium BC* (Vol. 8). Göttingen: Universitäts verlag/Vandenhoeck & Ruprecht.

Matthews, D. M. (1992). *The Kassite Glyptic of Nippur* (Vol. 116). Göttingen: Universitäts verlag/Vandenhoeck & Ruprecht.

مغول)، گزارش سمینار بین‌المللی شوش و سمینار بلو. زیر نظر ژان پرو و ژینیویو دلفوس، ترجمه هایدی اقبال، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، انجمن ایران‌شناسی فرانسه در ایران، ۴۰-۴۸.

کولون، دومینیک، پرادا، ادیت (۱۳۹۴). مهر در خاور نزدیک و ایران باستان. ترجمه پوریا خدیش. تهران: علمی فرهنگی.

گیرشمن، رومن (۱۳۸۹). سیلک کاشان. جلد دوم، ترجمه اصغر کریمی. کاشان: مرسل.

فن دراوستن، هانس هینینگ، ناومان، رودلف (۱۳۷۳). تخت سلیمان. ترجمه فرامرز نجدسمعی. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان میراث فرهنگی کشور.

هرتسفلد، ارنست (۱۳۸۱). ایران در شرق باستان. ترجمه همایون صنعتی‌زاده. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

Alibaigi, S., MacGinnis, J. D. A., Brisch, N., Levine, L. D., Rezaei, I., & Ghanbari, B. (2023). Sargon II in Mahidasht, New evidence from Quwakh Tapeh, Kermanshah. *Zeitschrift für Assyriologie*, 113/1, 1-21.

Amiet, P. (1972). *Glyptique Susienne* (Mémoires de la Délégation archéologique en Iran 43). Paris. Vol II- Planches.

Amelirad, S., & Khanmohamadi, B. (2016). The Seals of Bayazid Abad (Bayazi Awa) Tomb. *Ancient Near Eastern Studies*, 53, 113-136.

Contenau, J., & Ghirshman, R. (1935). *Fouilles du Tépé-Giyan près de Néhavend 1931 et 1932*. Paris: Paul Geuthner.

Dollfus, G. (1973). Cachet en terre cuite de djaffarabad et «cachets» apparentés. *Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale*, 67(1), 1-19.

Frangipane, M. (2007). The Seals Reconstructed from their impressions: Iconographic and

- Pollock, S. Bernbeck, R., & Kainert, C. (2020). Seal and Sealing from Dehsavar, In Balossi Restelli, F, Cardarelli, A., Di Nocera, G. M, Manzanilla, L, Mori, L., Palumbi, G., and H. Pittman, Pathway through Arsalantepe. Essays in Honour of Marcella Frangipane. Roma: Sapienza Università Di Roma, 379-389.
- Rashad, M. (1990). *Die entwicklung derv or-und Frühgeschichtlichen stampelsiegel in Iran*. AMI, Band 23.
- Renette, S. (2018). *Along the Mountain Passes: Tracing Indigenous Developments of Social Complexity in the Zagros Region during the Early Bronze Age (ca. 3500-2000 BCE)*. Ph.D. Thesis, University of Pennsylvania.
- Renette, S. Khayani, A., & Levine, L. D. (2021). Chogha Maran: A Local Center of the Chalcolithic and Early Bronze Age in the Central Zagros. *Iranica Antiqua*, 56, 1-169.
- Schmidt, E. (1937). Excavation at Tepe Hissar. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum.
- Schmidt, E. F., Van Loon, M. N., & Curvers, H. H. (1989). *The Holms Expeditions to Luristan*. 2 Vols. Chicago: Oriental Institute Publications 108.
- Parker, B. (1949). Cylinder Seals from Palestine. *Iraq*, 11, 1–43.
- Parker, B. (1955). Excavations at Nimrud, 1949-1953: Seals and Seal Impressions. *Iraq*, 17(2), 93-125.
- Parker, B. (1962). Seals and Seal Impressions from the Nimrud Excavations 1955–58. *Iraq*, 24, 26–40.
- Pittman, H. (2014). Chogah Maran in the Central Zagros: The Glyptic Art of the Early Bronze, in Bieliński, P., Gawlikowski, M., Koliński, R., Ławecka, D., Sołtysiak, A., and Z. Wygnańska (eds.), *Proceedings of the 8th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, 30 April- 4 May 2012, University of Warsaw, Volume 2 Excavation and Progress Reports Poster*. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 367-382.
- Porada, E. (1947). *Seal Impressions of Nuzi, The Annual of the American Schools of Oriental Research, Vol. XXIV, 1944-1945*. New Haven: The Annual of the American Schools of Oriental Research.
- Porada, E. (1948). *Corpus of Ancient Near Eastern Seals in North American collections, Vol. 1. The Collection of the Pierpont Morgan Library/catalogued and edited by Edith Porada, Plates*. New York: Pantheon.
- Porada, E. (1970). *Tchoga Zanbil IV: La Glyptique*. Mémoires de la Délégation Archéologique en Iran, Vol. 42 (Mission de Susiane). Paris: Paul Geuthner.